

Merimiehet uskontotieteellisenä tutkimusaiheena

Lektio Helsingin yliopistossa 1.6. 2007: Mirja Karjalainen, In the Shadow of Freedom - Life on board the oil tanker.

Mira Karjalainen

Koko väitöskirjaprosessini ajan ovat kulmakarvat kohonneet ihmisten kuullessa tutkimusaiheeni olevan nykyajan merimiesten vapausdiskurssit ja millä laitoksella työskentelen. Siitä on vääjäämättä seurannut kysymys, Nykyajan merimiesten vapaus on kieltämättä kiinnostava aihe, mutta miten sitä voi tutkia uskontotieteellisesti? Itse en ole ongelmaa tässä nähnyt, koska mielestäni uskontotieteen keskeisiä kysymyksiä on se miten eri ihmiset maailmaa hahmottavat, ja mitä he pitävät tärkeänä. Minulle tällainen keskeinen kysymys uskontotieteessä on ollut "vapaus". Juuri tähän kysymykseen halusin alun perin etsiä vastausta lähtiessäni merille tutkimaan merimiehiä. Menin töihin öljytankkerille puolimatruusiksi. Tämän kokemuksen myötä ydinkysymykseksi muotoutui vapauden tarkasteleminen etnografisesta kysymyksenasettelusta käsin. Ja vapaus, eri tavoilla ja tasoilla ymmärrettyinä, on kulttuurintutkimuksen ytimessä.

Tutkimusaihe on poikkeuksellinen uskontotieteessä, mutta niin se on muillakin tieteenaloilla. Merimiestutkimusta ei ole vapauden näkökulmaan painottuen aiemmin tehty, eikä nykyajan merimiehiä ole muutenkaan juuri tutkittu. Usein vaikuttaakin siltä, että laivan tulee olla uponnut ja merimiesten maata haudassa ennen kuin akateeminen kiinnostus heitä kohtaan herää. Merimiestutkimus on huomattavasti vireämpää, kun kyseessä ovat vuosikymmenet ja vuosisadat ennen merenkulun modernisoitumista, niin Suomessa kuin muualla. Karkeasti voidaan sanoa, että purjealusten kulttuuri kiinnostaa, moottorialusten ei.

Silloin harvoin kun nykyajan merimiehiä on tutkittu, on kyseessä olleet yleensä lääketieteelliset kuten esimerkiksi työturvallisuuteen tai liikuntaelinten sairauksiin liittyvät tutkimusintressit, tai vaihtoehtoisesti työmarkkinoita koskevat selvitykset. Merimieskulttuuria tai merimiesten näkemyksiä ei ole juurikaan nähty tutkimisen arvoisina asioina, ainakaan niin kauan kun nämä ovat olleet elossa. Siksi tämä tutkimus onkin ensimmäinen nykyajan suomalaisesta laivamaailmasta – laivayhteisöistä – tehty etnografia. Samalla se on ensimmäinen suomalaisista merimiehistä ja laivayhteisöistä tehty kentätutkimus perustuva tutkimus. Kyseessä on pelkästään suomalaisista merimiehistä koostuvien rahtilai-

vojen työyhteisöt. Tämä on huomionarvoista, sillä tällaiset työyhteisöt alkavat käydä kansainvälisessä merenkulussa yhä harvinaisemmiksi.

Merenkulun kansainvälisen kehityksen myötä näyttää siltä, että tällaiset yhdestä kansallisuudesta koostuvat miehistöt saattavat Suomessakin jäädä historiaan tulevaisuudessa. Siinä mielessä tämä tutkimus on vanginnut mahdollisesti käänteentekevän hetken Suomen merenkulussa. Toisin sanoen nyt kun ensimmäinen nykyajan laivamaailman etnografia on kirjoitettu, se saattaa pian muuttua kurkistukseksi menneeseen maailmaan. Toivottavasti näin ei tarvitse käydä ennen kuin akateeminen kiinnostus nykymerimiehiä kohtaan herää.

Tutkimus pyrkii omalta osaltaan tuomaan nykypäivän merimiehiä akateemisen tutkimuksen piiriin. Se avaa ovia kahteen suuntaan: se ottaa nykyajan merimiehet arvoineen tutkimuksen keskiöön ja toisaalta se yhdistää työn – muun muassa organisaatiotutkimuksen – ja uskontotieteen tutkimusperinteet. Aionkin nyt tarkastella, miten merimiehiä voi uskontotieteessä tutkia ja mitä annettavaa uskontotieteen näkökulmalla on merimiestutkimukselle. Kerron mistä teoreettisista lähtökohdista olen lähestynyt merimiestutkimusta.

Miten siis tutkia merimiehiä uskontotieteellisestä kysymyksenasettelusta käsin? Tutkimus liittyy uskontotieteen maailmankuvatutkimuksen ja arvotutkimuksen perinteeseen. Maailmankuvatutkimusta on kritisoitu paljon, eikä maailmankuva käsitteenä ole lainkaan ongelmaton. Esittelen sen tutkimusperinnettä tässä lyhyesti ja kerron sitten miten sitä on tässä tutkimuksessa käytetty.

Maailmankuva on käsitteenä monitahoinen. Alun perin sillä on viitattu tietyn kulttuurin kosmologisiin käsityksiin, eli siihen millaisista asioista maailman on nähty koostuvan. Maailmankuvalla tarkoitetaan tavallisesti maailmaa koskevien uskomusten järjestelmällistä kokonaisuutta. Maailmankuva on siis yksilön kehys hahmottaa maailmaa. Sen kautta jäsenämme asioita ja tapahtumia. Maailmankuvan voi nähdä uskomusjärjestelmänä, eräänlaisena kokonaisnäkemysnä maailmasta: fyysisestä ja sosiaalisesta maailmasta, sekä ihmisestä itsestään. Maailmankuvaa on tutkimuksessa jaoteltu muun muassa uskonnollisiin, tieteellisiin ja metafyyysisiin maailmankuviin, joista jälkimmäisessä maailmaa tulkitaan filosofisin argumentein tieteellisten empiiristen menetelmien sijasta (Ketola 1997, 8; Niiniluoto 1984, 79-95; Helve 1987, 13).

On keskusteltu paljon siitä, kuinka tiedostettuja ja yhtenäisiä maailmankuvat lopulta ovat: eräs jäsentely on erottaa tiedostettu maailmankatsomus maailmankuvasta, joka on implisiittisempi. Tälläkin jaottelulla maailmankuvaa on kritisoitu: sen on nähty luovan teoreettisena käsitteenä pysähtyneisyyttä, vaikka ihminen on aina dynaamisessa suhteessa ympäröivään todellisuuteen ja hänen tulkintakehyksensä on alituisessa muovautumisen tilassa (Manninen 1977, 25; Ketola 1997, 11). Niin ovat myös arvot, kuten vapaus, jotka ovat olennainen osa maailmankuvaa.

Uskontotieteessä erilaisia ihmisryhmiä kuten nuorisoa, mutta myös ammattiryhmiä agronomeista matemaatikoihin, on tarkasteltu maailmankuvan vinkkelistä, erilaisia maailmankuvan mallinnuksia hyödyntäen. Näissä malleissa maailmankuvaa on jaoteltu muun muassa erilaisiin ulottuvuuksiin ku-

ten sosiaaliseen, kulttuuriseen, tiedolliseen ja toiminnalliseen dimensioon. Pyrkimyksenä on ollut hahmottaa maailmankuvista rakenteita, jotka löytyisivät jokaiselta yksilöltä. Tällaisia malleja on kuitenkin myös kritisoitu: on katsottu niiden olevan vain tutkijoiden keksimiä rakenteita, joita ei juuri ole pystytty mielekkäästi perustelemaan. Lisäksi on nähty maailmankuvan mallinnuksien pakottavan tutkittavat ennalta määrättyyn muottiin (Kts. Helve 1987; Ketola 1997, 19; Pesonen 1997, 48, 52; Lehtipuro 1977, 73).

Merimiesten vapautta käsittelevä tutkimus kuuluu uskontotieteen maailmankuva- ja arvotutkimuksen perinteeseen, mutta se sanoutuu irti maailmankuvamallien traditiosta. Tutkimuksessa ei tarkastella merimiesten käsityksiä mallinnusten kautta, vaan lähestytään heidän vapaus-käsityksiään aineistolähtöisesti, analysoiden vapauden puhetapoja ikään kuin juuresta käsin. Tästä analyysistä nousevat jaottelut eivät siten pohjaa mihinkään ennalta valittuun muottiin. Tutkimusote on alusta loppuun laadullinen. Tarkastelussa on siten merimiesten vapauskäsityksiä viitekehyksenä arvo- ja maailmankuvatutkimuksen perinne, muttei malli.

Vapautta itsessään ei voi tutkia – se ei ole ainetta jota voisi kerätä purkkiin ja tarkastella sitten laboratorioissa suurennuslasin avulla. Ainoa tapa päästä vapauteen käsiksi on tutkia vapauden ilmaisuja. Useimmiten nämä ilmaisut ovat jonkin muotoista tekstiä, joko puhuttua tai kirjoitettua. Siksi haluessani tutkia merimiesten vapauskäsityksiä perehdyin heidän vapauden puhetapoihinsa. Tehtyäni kenttätöitä öljytankkereilla, haastateltuani liki sataa merimiestä ja käytyäni kirjeenvaihtoa muutamien kanssa huomasin merimiesten vapausdiskurssin olevan erittäin rikasta, etenkin metaforien osalta. Päätinkin painottaa metaforia vapausdiskurssien analyysissa.

Metafora – eli kielikuva – on kuin kameran linssi: se tarkentaa jonkin osan kuvasta, mutta samalla sumentaa taustan. Niin myös metafora tuo jotkut metaforan kohteen piirteet selvästi esille, mutta jättää toiset varjoon. Ottakaamme esimerkiksi kielikuva 'merimies on vauva'. Näin eräs päällikkö kuvasi alaisiaan laivalla. 'Vauva' herättää meissä välittömiä mielikuvia avuttomuudesta ja haavoittuvuudesta. Kutsuessamme merimiestä tällaisella kielikuvalla asetamme hänet huolenpidon kohteeksi. Siten vauva-metafora pakottaa merimiehen oman tahdon ja toiminnan – hänet subjektina – taustalle. Metafora toimii ikään kuin filterinä, joka päästää läpi siihen sopivat piirteet ja suodattaa muut pois. Siten merimiehen vertaaminen vauvaan niin sanotusti kutistaa tämän avuttomaksi reppanaksi. Jokainen tapa nähdä, on myös tapa olla näkemättä (Burke 1945, 91). Jotain jää aina varjoon.

Entä sitten? Mitä siitä, jos merimiesvauvamme kutistetaan huolenpitoa vaativaksi luontokappaleeksi? Mitä väliä sillä on mitä nimiä ja metaforia kullekin asialle annamme? Uudemman metaforateorian mukaan tällä asialla on suurikin merkitys. Metaforat eivät vain kuvaa vaan myös luovat todellisuutta. Tämä ajatus on diskurssianalyysin ytimessä. Kieli muokkaa maailmaa, ei vain heijasta sitä. Kieli siis tuottaa todellisuuttamme. Jos joku kielikuva on erityisen hedelmällinen ja voimakas, voi siitä kehittyä juurimetafora eli keskeinen metafora, joka jäsentää todellisuutta ja synnyttää uusia samaan

juureen liittyviä kielikuvia (Kts. Lakoff 1990). Esimerkiksi "vankila" ja "kone" olivat tällaisia merimiesdiskurssin sisuksista löytyviä juurimetaforia.

Kun suuren öljytankkerin – tai minkä tahansa muun organisaation kuten esimerkiksi seurakunnan – juurimetaforaksi vakiintuu kielikuvana vankila, tuottaa se osaltaan hyvin erilaista olemista ja todellisuuden ja sosiaalisten suhteiden jäsentämistä kuin vaikkapa sirkus-metafora. Sirkus korostaisi työn tai yhteisön metaforana yllätyksellisyyttä, hauskuutta, hetkellisyyttä, luovuutta ja epävarmuutta – tätä sirkus-kielikuvaa ei muuten merimiesten diskurssista löytynyt. Sitä vastoin laivaa verrattiin usein vankilaan. Vankila-metafora taas tuo esiin rajoittuneisuuden, laitosmaisuuuden, apaattisuuden, pysyvyyden ja sulkeutuneisuuden. Nämä kaksi kielikuvaa tuovat esiin hyvin erilaisen työyhteisön.

Miten tällaisten metaforien vallitessa työyhteisössä otetaan huomioon esimerkiksi työntekijöiden luovuus ja omat ideat? Entäpä miten vauva-, sirkus- ja vankila-metaforat toimivat kriisitilanteissa, joita merityössä voi tapahtua, esimerkiksi laivojen yhteentörmäyksen tai öljykatastrofin uhatessa? Kenties sirkus-metaforakaan – kaikessa luovuudessaan – ei siinä tilanteessa edesauttaisi toivottua tulosta. Eletty organisaatio vaikuttaa sen jäsenten käsityksiin itsestä ja omista toimintamahdollisuuksista.

Toinen tällainen merimiesten diskurssissa keskeinen juurimetafora oli kone. Laiva nähtiin "tehtaana", työ "robotin hommana" ja itse "koneen osana". On kuitenkin hyvä muistaa laivayhteisöistä puhuttaessa, ettei niin vankilaa kuin mitään muutakaan merimiesten käyttämistä kielikuvista ole istutettu työyhteisöihin tarkoituksella – ne ovat syntyneet eletyn organisaation paineessa. Näin, vaikka organisaatiotutkimuksessa käytetyistä metaforista eräs merkittävimmistä on juuri kone.

Arvot tai maailmankuvat eivät ole yksioikoisessa tai staattisessa suhteessa ympäröivään todellisuuteen. Niin eivät ole myöskään metaforat. Mutta miten merimiehet voivat kokea vankilan tai koneen vapautena? Merimiesten vapausdiskursseissa kävi ilmi, että vapaus asettui jännitteelle, joka syntyi perinteisen myyttisen merimiesvapauden ja nykyajan merityön asettamien vaateiden ristiriidasta. Siksi eräs keskeinen vapausdiskurssi oli perinteisesti merimiehiin liitetty seikkailun, kaukokaipuun, nostalgian ja irrallisuuden sekoittuma. Toinen merkittävä tälle ristiriidalle rakentuva vapauden puhetapa oli 'vapaus vapaudesta'. Siten myös vankilamainen tai konemainen työympäristö rakensi tietynlaista vapautta – vapautta olla välittämättä, vapautta antaa muiden tehdä päätökset, vapautta olla ajattelematta. Eräs tapaamani merimies kertoi, että hän laivalle tullessa laittoi aivot hyllylle niin kuin laittaisi tekohampaat lasiin yöksi. Ja sitten kun työrupeama oli viikkojen päästä ohi, hän otti aivonsa lomille mukaan. Vapautta tämäkin.

Kuten tässä olen tuonut ilmi merimiehiä ja vapautta voi tutkia myös uskontotieteen perinteestä käsin. Uskontotieteellä on annettavaa työ- ja organisaatiotutkimukselle, johon nykyajan merimiestutkimuskin osittain kuuluu, sillä se tuo muun muassa maailmankuvien ja arvojen näkökulman mukaan tutkimukseen.

Toisaalta laivayhteisöjen tutkimus, esimerkiksi työn ja organisaation teoriat, tuo uutta näkökulmaa uskontotieteen kenttään. Uskontojen ja uskonnollisten ilmiöiden voi sosiaalisella tasolla nähdä

koostuvan organisaatioista – kuten löyhistä, hierarkkisista, virtuaalisista, ammattimaisista tai epävirallisista organisaatioista – ja näissä organisaatioissa toimitaan ja työskennellään. Tällä väitöstutkimuksella olen pyrkinyt löytämään näiden kahden tutkimusperinteen kohtaamispisteitä.

KIRJALLISUUSLUETTELO

HELVE, HELENA

1987 Nuorten maailmankuva. Helsinki: Helsingin Yliopisto Uskontotieteen jaoston toimitteita 4.

KETOLA, KIMMO

1997 Maailmankuvat ja niiden tutkimus. *Arvot, maailmankuvat, sukupuoli*. Toim. Helena Helve. Helsinki: Helsinki University Press. 9-37.

LAKOFF, GEORGE

1990 The Invariance Hypothesis: Is Abstract Reason Based on Image-Schemas? *Cognitive Linguistics*. 1, 1. 39-74.

LEHTIPURO, OUTI

1977 Kulttuuriantropologin maailmankuvaongelmia. *Maailmankuvan muutos tutkimuskohteena*. Toim. Matti Kuusi, Risto Alapuro ja Matti Klinge. Keuruu: Otava. 71-76.

MANNINEN, JUHA

1977 Maailmankuvat maailman ja sen muutoksen heijastajina. *Maailmankuvan muutos tutkimuskohteena*. Toim. Matti Kuusi, Risto Alapuro ja Matti Klinge. Keuruu: Otava. 13-48.

NIINILUOTO, ILKKA

1984 *Tiede, filosofia ja maailmankatsomus*. Keuruu: Otava.

PESONEN, HEIKKI

1997 Sukupuolitettu maailmankuva. *Arvot, maailmankuvat, sukupuoli*. Toim. Helena Helve. Helsinki: Helsinki University Press. 38-59.